

Integratie, maar uit de gratie

Multi-etnisch samenleven onder Rotterdamse jongeren

Han Entzinger*

Samenvatting

Turkse en Marokkaanse jongeren zijn de afgelopen jaren beter gaan participeren aan de Nederlandse samenleving. Tegelijkertijd bestaat zowel bij hen als bij autochtone jongeren het gevoel dat de onderlinge culturele afstand is gegroeid. Dit blijkt uit een recent onderzoek onder Rotterdamse jongeren, dat een replicatie vormde van een eerder onderzoek onder deze jongeren in 1999. Op de meeste indicatoren blijkt de integratie van migrantenjongeren te zijn voortgeschreden, onder meer vanwege het stijgende opleidingsniveau en het groeiende aandeel van de tweede generatie. Desondanks is, vooral in de beleving van de autochtonen, de onderlinge culturele afstand gegroeid. Dit blijkt niet zozeer uit de daadwerkelijke waardeoriëntaties, als wel uit een verslechterende onderlinge beeldvorming. Deze wekt bij Turkse en Marokkaanse jongeren het gevoel op dat de lat voor hen telkens hoger wordt gelegd: ze gaan voort op het pad van de integratie, maar raken tegelijkertijd uit de gratie. In dit polarisatieproces gaan zij meer nadruk leggen op bepaalde aspecten van de 'eigen' identiteit. In Nederland is het, vooral onder de jongere Marokkanen, de islam die wordt gebruikt als zo'n marker van identiteit, als een instrument om zichzelf te onderscheiden van anderen. Dit lijkt de hypothese te bevestigen dat het veranderend maatschappelijk en politiek klimaat heeft geleid tot een verslechtering van de verhoudingen tussen allochtonen en autochtonen: door de opgeschroefde integratie-eisen wenden allochtonen zich van autochtonen af en vindt er een verharding van onderlinge scheidslijnen plaats.

Inleiding

Turkse en Marokkaanse jongeren zijn de afgelopen jaren beter gaan participeren aan de Nederlandse samenleving. Tegelijkertijd bestaat zowel bij hen als

bij autochtone jongeren het gevoel dat de onderlinge culturele afstand is gegroeid. Dit is de paradoxale uitkomst van een survey onder jongeren van Turkse, Marokkaanse en autochtoon-Nederlandse herkomst dat ik in 2006 met Edith Dourleijn in Rotterdam heb uitgevoerd (Entzinger & Dourleijn, 2008). Het onderzoek biedt inzicht in aard en mate van integratie van de genoemde jongeren, waarbij het zwaartepunt ligt op hun culturele, politieke, nationale en religieuze oriëntatie. Het is een vrijwel exacte herhaling van een onderzoek, eveneens in Rotterdam, dat ik in 1999 met Karen Phalet en Claudia van Lotringen uitvoerde (Phalet et al., 2000). In de tussenliggende periode nam Nederland afscheid van de multiculturele samenleving, vonden de aanslagen van 11 september 2001 plaats, de episode-Fortuyn, de moord op Theo van Gogh en diverse andere schokkende gebeurtenissen, terwijl het integratiedebat in Nederland zich aanmerkelijk verscherpte. Het herhalingsonderzoek laat zien hoe deze ontwikkelingen hun sporen hebben achtergelaten op het feitelijk verloop van de integratie, maar vooral op de manier waarop jongeren in een etnisch diverse stad als Rotterdam naar zichzelf en naar elkaar kijken.

Aan het herhalingsonderzoek lagen twee rivaliserende hypothesen ten grondslag over de vraag hoe de geschetste gebeurtenissen en het veranderend maatschappelijk discours het verloop van de integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving en hun oriëntatie op die samenleving kunnen hebben beïnvloed. Over die vraag is veel gespeculeerd, maar vooralsnog ontbreekt een helder antwoord.

Paul Scheffer was een van de eersten in Nederland die openlijk de noodzaak bepleitte van een veel sterkere assimilatie van nieuwkomers, om zo te voorkomen dat deze zich verder tot een 'etnische onderklasse' zouden ontwikkelen. Hij deed dit in zijn spraakmakende essay 'Het multiculturele drama' in *NRC Handelsblad* van 27 januari 2000 (Scheffer, 2000). De in Scheffers ogen 'softe' multiculturele aanpak die tot dan toe het maatschappelijk en politiek discours had gedomineerd, beperkte volgens hem de kansen van de nieuwkomers in plaats van deze te bevorderen. Van de nieuwkomers mocht ook worden verwacht dat zij zich meer zouden inspannen om de hun geboden kansen te benutten en zich sterker met Nederland te identificeren. Zij zouden zich daadwerkelijk burgers van Nederland moeten voelen en zich in overeenstemming hiermee moeten gedragen.

De visie dat migranten zich steeds meer zullen gaan identificeren met de samenleving waarin ze zich vestigen is uitgewerkt in het klassieke Amerikaanse assimilatiedenken, dat we onder meer terugzien bij Gordon, Gans en Brubaker. De afgelopen jaren is deze visie allengs dominant geworden in het politiek en maatschappelijk denken in Nederland. Sinds 2002 heeft zij het beleid van de achtereenvolgende kabinetten-Balkenende gedomineerd. Op grond van de brede weerklank die deze visie heeft gevonden, zou men mogen veronderstellen dat allochtone jongeren zich in de afgelopen periode daadwerkelijk hebben ingespannen om zich in hun opvattingen en houdingen meer te conformeren aan hun autochtone leeftijdgenoten. De tijd zou hierbij in hun voordeel werken. Uit veel onderzoek is immers bekend dat de tweede migran-

tengeneratie veel sterker op het land van vestiging is georiënteerd dan de eerste. Met het verstrijken van de jaren neemt de tweede generatie in omvang toe, zowel relatief als absoluut. Onze *eerste hypothese* is daarom geënt op de gedachte dat het integratieproces onder jongeren met een migrantenachtergrond geleidelijk voortschrijdt en dat hun oriëntatie op de Nederlandse samenleving langzaam toeneemt, veelal ten koste van die op het land van herkomst. De verwachting is dan dat de meer dwingende toon in het maatschappelijk debat van de afgelopen jaren en de getroffen beleidsmaatregelen deze processen hebben gestimuleerd.

Hiertegenover staat de *tweede hypothese*, volgens welke van zo'n toenadering in de afgelopen jaren geen sprake kan zijn geweest. Het veranderend maatschappelijk en politiek klimaat zou juist hebben geleid tot een verslechtering van de verhouding tussen allochtonen en autochtonen. Door de opgeschroefde integratie-eisen zouden de allochtonen zich juist van de autochtonen afwenden, ook jongeren. Een verharding van onderlinge scheidslijnen kan het gevolg hiervan zijn. Dit zou onder meer blijken uit een toegenomen segregatie, een afname van de frequentie van wederzijds contact en een negatiever geworden beeldvorming over en weer. De sterk gegroeide aandacht in de media voor met de islam verbonden geweldsuitingen en voor radicaliseringsprocessen onder een deel van de moslims kan immers zowel jongeren met een moslimachtergrond als autochtone jongeren niet onberoerd hebben gelaten.

In deze gedachtegang mag men veronderstellen dat de afstand in leef- en denkwereld tussen allochtonen en autochtonen eerder groter is geworden dan kleiner. Dit zou dan in het bijzonder de twee meest omvangrijke allochtone groeperingen met moslimachtergrond moeten treffen, de Turken en de Marokkanen. Vooral de jongeren onder hen zouden zich als reactie op een meer negatieve bejegening sterker dan voorheen aangetrokken voelen tot zaken die hen verbinden, zoals de islam, hun gedeelde etnische achtergrond en specifieke familiewaarden. Deze hypothese is geënt op de klassieke etniseringstheorieën uit de antropologie, waarin gesteld wordt dat het benadrukken van etnische of religieuze eigenschappen onvermijdelijk leidt tot het afbakenen van etnische of religieuze grenzen in de samenleving (zie onder meer Barth, 1969; Anderson, 1991). Deze gedachte zien we in de Nederlandse literatuur ook terug in Rath's onderzoek naar minorisering (1991). Op basis van deze hypothese kan verwacht worden dat bij Marokkaanse en Turkse jongeren hun oriëntatie op en identificatie met de Nederlandse samenleving is teruggelopen of op zijn best gestagneerd is. Daarmee zou ook hun integratie in die samenleving, dat wil zeggen de kansen en mogelijkheden die zij hebben om actief aan de samenleving te participeren, onder druk zijn komen te staan.

Enkele kenmerken van de onderzochte jongeren

Het onderzoek vond beide keren plaats via *face-to-face* interviews onder een steekproef van jongeren tussen 18 en 30 jaar oud, getrokken uit de Rotterdamse GBA. Het was geen panelstudie; de tweede steekproef omvatte niet dezelfde jongeren als de eerste, maar zij is wel op exact dezelfde wijze tot stand

gekomen. Daarom kunnen de uitkomsten van beide jaren goed met elkaar worden vergeleken. Na herweging is de steekproef in beide jaren representatief gebleken voor de Turkse en de Marokkaanse 18- tot en met 30-jarige populatie in Rotterdam. Voor de autochtone jongeren is bewust gestreefd naar een contrastgroep die niet representatief is voor alle autochtone jongeren van Rotterdam (onder wie een verhoudingsgewijs groot aantal studenten), maar naar een groep die wat betreft woonbuurt en opleidingsniveau zo veel mogelijk overeenkomt met de jongeren van Turkse en Marokkaanse herkomst. Hierdoor wint een onderlinge vergelijking aan relevantie. In 1999 heeft het onderzoek een bruikbare respons van 962 opgeleverd, in 2006 van 647. Tussen 1999 en 2006 is het aandeel Turkse en Marokkaanse jongeren dat in Nederland is geboren aanzienlijk toegenomen. Inmiddels behoort iets meer dan de helft in deze leeftijdscategorie tot de zogeheten tweede generatie, terwijl dat in 1999 nog slechts voor een derde gold. Een opvallend groot deel van de niet in Nederland geborenen is pas na het zestiende jaar hierheen gekomen. Zowel in 1999 als in 2006 betrof het ongeveer 30% van alle jongeren; vaak zijn dit huwelijksmigranten. Toch is het aantal Turken en Marokkanen dat met het oog op een huwelijk een partner laat overkomen uit het land van herkomst in de afgelopen jaren gedaald. Deze daling is onder de Turken (van 72 naar 53%) veel sterker dan onder de Marokkanen (van 41 naar 37%), zij het dat het aandeel van de 'importbruiden' en '-bruidegommen' onder de eersten van oudsher iets hoger ligt. Turken en Marokkanen trouwen nog steeds vrijwel altijd binnen de eigen groep, maar men vindt de partner nu vaker dan voorheen in Nederland (zie ook Dagevos & Gijsberts, 2007: 39)

Het aantal Nederlandse staatsburgers onder de respondenten is tussen 1999 en 2006 aanzienlijk gegroeid, evenals het aantal jongeren dat zegt over een dubbele nationaliteit te beschikken. Veel meer niet-genaturaliseerde Marokkanen dan Turken geven aan dat zij op termijn graag Nederlander willen worden.

Uit veel onderzoek is bekend dat het opleidingsniveau van Turkse en Marokkaanse jongeren in de afgelopen jaren aanmerkelijk is gestegen (Dagevos & Gijsberts, 2007: 80) Dit bleek ook uit onze survey: de tweede generatie doet het op school aanzienlijk beter dan de eerste, onder de Marokkanen nog iets meer dan onder de Turken. De werkloosheid bleek in 2006 hoger dan in 1999, maar zij concentreerde zich vrijwel volledig onder de lager opgeleiden. Vooral onder laagopgeleide vrouwen is de arbeidsparticipatie laag.

In de woon- en gezinssituatie traden grote onderlinge verschillen aan het licht. Bijna de helft van de Turkse en Marokkaanse jongeren is gehuwd en velen van hen hebben al kinderen. Degenen die niet zijn gehuwd hebben over het algemeen ook geen partner en wonen dikwijls nog bij de ouders thuis. In de onderzochte leeftijdsgroep hebben autochtonen veel vaker dan allochtonen een partner. Vaak wonen zij met hem of haar samen, meestal ongehuwd. Juist in deze voor gezinsvorming cruciale levensfase treden dus grote verschillen aan het licht tussen Turken en Marokkanen enerzijds en autochtone jongeren anderzijds. Deze verschillen zijn tussen 1999 en 2006 nauwelijks verminderd. Toch kondigen zich vooral onder de Marokkanen de eerste voorzichtige verschuivingen aan in de richting van het in Nederland meer gebruikelijke patroon van gezinsvorming.

Het niveau van beheersing van de moedertaal is onder Turken en Marokkanen naar eigen zeggen tussen 1999 en 2006 teruggelopen. Dit is niet onlogisch, gezien het gegroeide aandeel van de tweede generatie. Opvallend is verder dat in 2006 veel meer Marokkanen dan in 1999 het Berber (Tamazight) en niet het Arabisch als hun moedertaal zeggen te beschouwen. De groeiende belangstelling voor de Berber- of Amazighbevolking in Marokko, waar veel Nederlandse Marokkanen hun wortels hebben, heeft de diaspora kennelijk niet onberoerd gelaten. Deze ontwikkeling kan overigens ook zijn ingegeven door het fenomeen dat Marokkanen een neiging vertonen zich te distantiëren van hun Marokkaanse identiteit, omdat deze, zoals wij nog zullen zien, in Nederland niet erg hoog wordt aangeslagen.

Naar eigen zeggen van zowel Turken als Marokkanen is ook hun niveau van beheersing van het Nederlands teruggelopen, actief (spreken) en ook passief (lezen). Dit verrassende fenomeen doet zich niet alleen voor onder degenen die op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen, maar ook onder degenen die hier zijn geboren en getogen. Een mogelijke verklaring voor dit moeilijk te begrijpen verschijnsel is dat men het gevoel heeft gekregen dat de autochtone omgeving aan de kennis van het Nederlands hogere eisen is gaan stellen. De lat is hoger komen te liggen, al kan het ook zijn dat de Turkse en Marokkaanse jongeren in het sociale stijgingsproces dat zij doormaken zich scherper bewust zijn geworden van bepaalde taalachterstanden. Als mogelijke verklaring is ook denkbaar dat de frequentie van de contacten van Turken en Marokkanen met *native speakers* van het Nederlands is afgenomen, waardoor hun taalbeheersing is verminderd. Deze verklaring is echter minder plausibel. Weliswaar is de interetnische contactfrequentie blijkens het onderzoek minder toegenomen dan men op grond van het gestegen opleidingsniveau had mogen verwachten (hoger opgeleide Turken en Marokkanen ontmoeten vaker autochtonen dan lager opgeleide), maar in absolute zin is geen sprake van een afname van deze contacten.

Religie en familiewaarden

Net als in 1999 geven ook in 2006 vrijwel alle Turkse en Marokkaanse respondenten aan dat zij zichzelf als moslim zien. Turken en Marokkanen hechten zeer veel meer belang aan het geloof dan autochtonen. Dit belang is sinds 1999 verder toegenomen, vooral onder de lager opgeleiden. Het feit dat men veel belang aan het geloof hecht, betekent nog niet dat men de regels van het geloof steeds op de voet volgt. In 1999 bleek de meerderheid van de Turken en Marokkanen liever een eigen, individualistische invulling aan het geloof te geven, dit in tegenstelling tot hun ouders. Die meerderheid is in 2006 kleiner geworden onder de Turken (van 72 naar 57%) en zij is veranderd in een minderheid onder de Marokkanen (van 58 naar 42%). Vooral de Marokkanen, de vrouwen en de jongeren van de eerste generatie zijn conformistischer geworden in hun geloof. De toename van het conformisme doet zich voor op alle opleidingsniveaus, maar is onder de lager opgeleide respondenten uitgesprokener dan onder de hoger opgeleide.

Het toegenomen conformisme uit zich in de praktijk van de geloofsbeleving op sterk wisselende manieren. Zowel Turken als Marokkanen nemen in 2006 de ramadan nog serieuzer in acht dan in 1999, vooral de Marokkanen bidden vaker, en meer gelovigen dan toen zeggen naar de moskee te gaan, zij het minder frequent dan in 1999. In het bijzonder onder Marokkanen is de frequentie van het moskeebezoek sterk teruggelopen. In 1999 gaf 34% van de Marokkanen aan nooit naar de moskee te gaan; in 2006 gold dat voor 46%. Turkse en Marokkaanse jongeren – met name de mannen onder hen – zijn aanmerkelijk toleranter geworden in hun opvattingen over het dragen van hoofddoeken door vrouwen en meisjes. Anders dan in 1999, vindt een meerderheid nu dat men hen hiertoe niet moet verplichten. De mening van de autochtonen over het dragen van hoofddoeken is gelijk gebleven. Net als in 1999 heeft een grote meerderheid hiermee ook in 2006 geen moeite. Alles bij elkaar zien we op godsdienstig gebied een neiging tot meer conformisme dan in 1999. Het proces van individualisering dat we toen signaleerden, lijkt te zijn gestopt. Het vrij grillige antwoordpatroon van de respondenten over de religieuze praktijk doet vermoeden dat velen kennelijk zoekend zijn naar een bevredigende invulling van de eigen godsdienstige identiteit.

Terwijl we op het punt van godsdienst en godsdienstbeleving tussen 1999 en 2006 een zekere neiging tot meer conformisme vaststelden, zien we juist een beweging in tegenovergestelde richting op een ander terrein waar de verschillen tussen de groepen van oudsher groot zijn, de familiewaarden. Het gaat hier om zaken als de verhouding tussen ouders en kinderen, de invloed van ouders op de partnerkeuze van hun kinderen en opvattingen over de relatie tussen man en vrouw. Over de manier waarop ouders en kinderen met elkaar dienen om te gaan, zijn de opvattingen van Turken en Marokkanen aanmerkelijk meer traditioneel dan die van autochtonen. Het verschil met de autochtonen wordt iets kleiner bij een toenemend opleidingsniveau en onder de tweede generatie, maar er zijn op dit punt geen significante verschillen tussen de beide onderzoeksjaren. Wel bespreken Turkse en Marokkaanse jongeren vaker dan voorheen persoonlijke kwesties met hun ouders, zij het nog niet zo vaak als autochtone jongeren.

Deze zaken liggen anders bij de opvattingen over de relatie tussen man en vrouw en over vrije partnerkeuze. Hier is wel sprake van een significante verschuiving onder de Turken en de Marokkanen in de richting van de autochtonen, zij het dat het verschil met de autochtonen ook in 2006 nog altijd groot is. Deze verschuivingen zijn niet zonder betekenis. Zowel Turken als Marokkanen claimen nu meer ruimte dan in 1999 om zelf, zonder inmenging van de ouders, een huwelijkspartner te kunnen kiezen. Ze staan ook vrijer tegenover het aanknopen van relaties met iemand van de andere sekse, ook als dit niet meteen tot een huwelijk leidt. In 1999 waren de Turken op dit punt het meest conservatief. Vooral zij hebben in de tussenliggende jaren een moderniseringsproces doorgemaakt, maar ze zijn nog steeds iets conservatiever dan de Marokkanen. De modernisering is in belangrijke mate te verklaren door het gestegen opleidingsniveau binnen beide groepen en door het gestegen aandeel van de tweede generatie. Op het punt van familiewaarden komen hoger opgeleide Turken en Marokkanen sterker overeen met de autochtone contrast-

groep dan lager opgeleide. Waarschijnlijk zien we hier tekenen van een ‘verwestering’, die binnen niet te lange tijd ook merkbaar zal worden in feitelijk demografisch gedrag. Te denken valt hierbij aan het teruglopen van het aantal gearrangeerde huwelijken met partners uit het land van herkomst, een toename van het ongehuwd samenwonen en een uitstel van het krijgen van kinderen.

Maatschappelijke participatie en discriminatie

In 1999 signaleerden we dat de doorsnee vriendenkring van zowel Turkse, Marokkaanse als autochtone jongeren in Rotterdam etnisch gemengd is. Het opleidingsniveau bleek hierbij doorslaggevend. Zoals al eerder aangegeven, hebben hoger opgeleide allochtonen opvallend vaak autochtone vrienden, terwijl lager opgeleide autochtonen opvallend vaak allochtone vrienden hebben. Dit is begrijpelijk, gezien het feit dat vriendschappen zich dikwijls ontwikkelen tussen personen van vergelijkbaar opleidingsniveau. Op de hogere opleidingsniveaus is de kans dat men autochtonen treft groter dan op de lagere, terwijl de kans om allochtonen te treffen juist groter is op de lagere opleidingsniveaus. Gezien het fors gestegen opleidingsniveau onder Turken en Marokkanen zou men ook een forse toename van het aantal interetnische vriendschappen mogen verwachten. In werkelijkheid is die toename evenwel beperkt gebleven. De helft van zowel Turken als Marokkanen geeft in 2006 aan dat hun vriendenkring ‘zowel Turken, Marokkanen als Nederlanders’ omvat, de andere helft heeft ‘vooral’ of ‘alleen’ vrienden uit de eigen etnische kring. In 1999 lag deze verhouding nog op 40 versus 60%. Turkse en Marokkaanse jongeren hebben overigens wel significant vaker vrienden uit de eigen etnische kring dan autochtone jongeren met hetzelfde opleidingsniveau.

Voor een volwaardige maatschappelijke participatie moet men over voldoende kennis van de samenleving beschikken. Daarom zijn we nagegaan hoe onze respondenten aan die kennis komen. De televisie, de krant en internet zijn de belangrijkste bronnen van informatie. Turkse en Marokkaanse jongeren zijn tussen 1999 en 2006 iets minder vaak televisie gaan kijken, autochtone jongeren iets vaker. Turkse jongeren kijken nog altijd veel naar Turkse zenders, Marokkaanse jongeren zijn minder naar Marokkaanse en Arabische zenders gaan kijken. De krant wordt in 2006 aanzienlijk vaker gelezen dan in 1999. De groei van het aantal krantenlezers is veel sterker onder Turken en Marokkanen dan onder autochtonen, zelfs in die mate dat nu meer Turkse en Marokkaanse dan autochtone jongeren zeggen dat zij dagelijks de krant lezen. De groei van het aantal krantenlezers blijkt vooral op het conto te komen van gratis dagbladen als *Metro* en *Spits*. Kranten uit het land van herkomst worden steeds minder gelezen, vooral onder de Marokkanen. Het gebruik van internet is onder Turkse en Marokkaanse jongeren minder wijdverbreid dan onder autochtone en, anders dan wel eens wordt gesuggereerd, het bezoek aan religieuze websites is niet zeer intensief. Turken en vooral Marokkanen zijn in grote meerderheid ontevreden over de manier waarop de media over hen berichten. De autochtonen zijn op dit punt neutraal. Ook de helft van de

autochtone respondenten oordeelt negatief over deze berichtgeving; de meeste andere zijn neutraal en slechts een enkeling oordeelt positief.

Tussen 1999 en 2006 is de participatie aan organisaties in de culturele en vrijetijdssfeer onder de Turken en de autochtonen gestegen, terwijl zij onder de Marokkanen gelijk is gebleven. In 1999 gaven Turken en Marokkanen aan vaker deel te nemen aan activiteiten van 'eigen' etnische organisaties dan van algemeen-Nederlandse. In 2006 is dit niet langer het geval: Turkse en vooral Marokkaanse jongeren participeren nu vaker in algemene dan in etnische organisaties. Bij de 'eigen' organisaties zijn de religieuze organisaties het meest populair gebleven, maar sinds 1999 is de deelname aan activiteiten hiervan niet toegenomen. Overigens is de top drie voor alle drie de groepen identiek. Sportorganisaties, het buurthuis en jongerenorganisaties mogen zich het sterkst in de belangstelling van alle jongeren verheugen. Opmerkelijk is hoezeer de drie groepen in hun participatiepatroon over de gehele linie in betrekkelijk korte tijd op elkaar zijn gaan lijken. Sociale en opleidingsverschillen zijn op dit terrein veel relevanter dan etnische.

Net als in 1999 rapporteren in 2006 allochtone jongeren minder vaak persoonlijke ervaringen met discriminatie te hebben dan autochtonen denken. Opvallend is dat in 2006 minder Turkse en Marokkaanse respondenten dan in 1999 rapporteren dat zij *zelf* worden gediscrimineerd, terwijl tegelijkertijd bij alle drie de groepen het gevoel bestaat dat discriminatie in de afgelopen jaren *in het algemeen* is toegenomen. Een opmerkelijke discrepantie tussen een algemeen gevoel – van onbehagen? – en een individueel ervaren werkelijkheid (zie ook Verkuyten, 2004). Niet uit te sluiten valt dat Turkse en Marokkaanse jongeren meer dan voorheen situaties mijden waar zij kunnen verwachten met discriminatie te worden geconfronteerd. Zo kan het voorkomen dat zij liever niet bij bepaalde werkgevers solliciteren of dat zij bepaalde uitgaansgelegenheden mijden. Turken denken vaker dat zij worden gediscrimineerd omdat zij moslim zijn dan omdat zij Turk zijn, Marokkanen denken juist vaker dat zij worden gediscrimineerd omdat zij Marokkaan zijn dan vanwege hun geloof.

De belangstelling voor zowel de Rotterdamse als de landelijke Nederlandse politiek is in de afgelopen jaren sterk toegenomen onder alle de drie groepen. Deze toename kan niet alleen worden verklaard uit het gestegen opleidingsniveau, maar is deels autonoom. Ook de actieve participatie aan de politiek is over de hele linie toegenomen. Dit komt vooral tot uiting in de gang naar de stembus. In het bijzonder onder de Turken en de Marokkanen is de deelname aan gemeenteraads- en Tweede Kamerverkiezingen sinds 1999 fors gestegen. Hoogopgeleide Turken en Marokkanen gaan nu even vaak naar de stembus als hoogopgeleide autochtonen. Laagopgeleide Turken en Marokkanen gaan echter minder vaak naar de stembus dan laagopgeleide autochtonen.

Nationale identiteit en cultuur

Net als in 1999, voelt ook in 2006 de overgrote meerderheid van de Turkse en Marokkaanse respondenten zich nog altijd in de eerste plaats Turk dan wel Marokkaan. In 1999 verklaarde 82% van de ondervraagde Turken zich totaal

of vooral Turk te voelen en 78% van de Marokkanen voelde zich totaal of vooral Marokkaan. In 2006 lagen deze percentages op 76, respectievelijk 71. Deze verschillen zijn significant; er is een merkbare verschuiving opgetreden ten gunste van de categorie die zich evenveel Turk of Marokkaan als Nederlander voelt (zie figuur 1). De verschuiving tekent zich het sterkst af onder de hoger opgeleiden en onder de tweede generatie.

Figuur 1. Nationale identificatie, naar etnische herkomst en onderzoeksjaar.

Zowel in 1999 als in 2006 zien de Turkse en de Marokkaanse respondenten zichzelf nog eerder als Rotterdammer dan als Nederlander. Voor de autochtone respondenten ligt dit laatste andersom. Bovendien zijn de autochtone respondenten zich in de afgelopen jaren veel vaker in de eerste plaats als Nederlander gaan identificeren en pas daarna als Rotterdammer. Het belang dat Turkse en Marokkaanse respondenten hechten aan hun Turkse dan wel Marokkaanse identiteit is sinds 1999 teruggelopen, terwijl het belang dat de autochtone respondenten aan hun Nederlandse identiteit hechten sterk is toegenomen. Desondanks hechten Turken en Marokkanen nog altijd veel sterker belang dan de autochtonen aan hun nationale identiteit. Dit is niet ongebruikelijk, wanneer men in een minderheidssituatie verkeert. Turken en vooral Marokkanen identificeren zichzelf sterker met hun moslimidentiteit dan met hun nationale identiteit, maar bij beide groepen is ook het aandeel van degenen die (zeer) veel belang hechten aan die moslimidentiteit teruggelopen.

Een van de meest opmerkelijke bevindingen in 1999 was dat autochtone Rotterdamse jongeren aan hun allochtone stadgenoten een aanzienlijke ruimte gunden voor het beleven van de culturele eigenheid. De druk tot aanpassing was beperkt, zeker in de privésfeer. Dit blijkt in 2006 nog steeds het geval, maar in de publieke sfeer is de aanpassingsdruk wel toegenomen. Het zal niet verbazen dat de ruimte die Turken en Marokkanen claimen voor cultuurbehoud groter is dan de ruimte die autochtonen bereid zijn hun te gunnen. Dat was al zo in 1999 en is

nog steeds zo in 2006. Bij de Turken is in die zeven jaar niet veel veranderd op dit punt. Onder de Marokkanen daarentegen is de behoefte aan accentuering van de eigenheid wel toegenomen, niet alleen in de privésfeer maar ook in de publieke sfeer. Een groeiend aantal Marokkanen lijkt ook in een cultureel en daardoor wellicht ook maatschappelijk isolement te zijn beland. Noch bij de 'eigen' noch bij de autochtone cultuur vinden zij voldoende aansluiting. Dit treft vooral de vrouwen en de laagopgeleiden onder hen.

Figuur 2. Beeldvorming tussen de verschillende bevolkingscategorieën ('thermometer-vraag'), in punten op een schaal van 1-100.

Veel is in de afgelopen zeven jaar veranderd in de wederzijdse beeldvorming van autochtonen en allochtonen. Over het algemeen waarden de allochtonen de autochtonen beter dan andersom. De autochtonen zijn sinds 1999 ook meer differentiatie gaan aanbrengen in hun waardering van de uiteenlopende groepen: de waardering voor Turken is gestegen, die voor moslims enigszins gedaald en die voor Marokkanen zelfs dramatisch gedaald (zie figuur 2).

Toekomstperspectieven

Uit de al genoemde forse toename van de politieke betrokkenheid van jongeren uit alle drie de groepen mag men opmaken dat zij kennelijk positieve verwachtingen hebben van de mogelijkheden van 'de politiek' om bij te dragen aan verandering. De politieke voorkeur van zowel Turkse als Marokkaanse jongeren in 2006 is uitgesproken links: PvdA en GroenLinks zijn veruit favoriet. De Turken zijn tussen 1999 en 2006 in hun voorkeuren aanzienlijk opgeschoven naar links, de Marokkanen waren het altijd al, terwijl de onder-vraagde autochtonen in hun politieke voorkeuren veel sterker overeenkomen met het lokale Rotterdamse beeld.

Volgens veruit de meeste respondenten hebben geloof en politiek niets met elkaar te maken. Op dit punt zijn er geen verschillen tussen de drie groepen. In 1999 was daarentegen het aantal jongeren onder zowel de Turken als de Marokkanen dat van mening was dat het geloof een stem moest hebben in maatschappelijke en politieke aangelegenheden nog significant groter dan onder de autochtonen. Op dit punt is duidelijk sprake van secularisatie.

De voorkeur van allochtonen voor politiek links komt ook tot uitdrukking in het feit dat zij iets meer sociaaleconomische gelijkheid voorstaan dan autochtonen. In ethische kwesties tonen zij zich echter zeer veel conservatiever dan de autochtonen, zij het dat Marokkanen en vooral Turken in hun standpunten over kwesties als euthanasie en abortus sinds 1999 wel enigszins zijn opgeschoven in de richting van de autochtonen. Autochtonen blijken voorts opmerkelijk veel vaker dan Turken en Marokkanen voorstanders van *law and order*. Bovendien is de roep om *law and order* onder de autochtonen sinds 1999 sterker geworden en onder de Turken en Marokkanen juist minder sterk. Eveneens opvallend is dat de autochtonen tussen 1999 en 2006 veel meer belang zijn gaan hechten aan de vrijheid van meningsuiting, zelfs als men hiermee andere mensen kwetst. De steun voor vrije meningsuiting onder de Marokkanen, maar vooral onder de Turken is juist scherp teruggelopen. Wellicht hebben Turken en Marokkanen intussen ervaren dat door een ongebreideld beroep op deze vrijheid andere vrijheden, zoals de godsdienstvrijheid, in het gedrang kunnen komen.

De laatste jaren wordt veel gesproken over radicalisering onder moslimjongeren. In ons onderzoek hebben wij geen aanwijzingen kunnen vinden dat hiervan in toenemende mate sprake zou zijn. Het aantal jonge Turken en Marokkanen dat zegt bereid te zijn illegale actiemiddelen te gebruiken als hun godsdienst of hun nationale identiteit in het geding wordt gebracht, bedraagt niet meer dan enkele procenten en is eerder af- dan toegenomen. De door ons gehanteerde surveymethode is echter niet de meest geschikte om radicalisering in kaart te brengen.

Figuur 3. De gepercipieerde veranderingen in de onderlinge verhoudingen tussen Turken/Marokkanen en Nederlanders in de afgelopen jaren, naar etnische herkomst, 2006.

Niettemin hebben de recente maatschappelijke ontwikkelingen wel degelijk hun sporen achtergelaten in de manier waarop de onderzochte groepen elkaar bezien en tegemoet treden. Zowel de Marokkanen als de autochtonen zijn het in grote meerderheid eens met de stelling dat 'de gebeurtenissen van de afgelopen jaren' hebben geleid tot een onderlinge verwijdering (zie figuur 3). Tussen Turken en autochtonen is dit over en weer veel minder het geval. Desondanks voelt een meerderheid van alle drie de groepen zich nog wel thuis in Nederland. Dit geldt voor de autochtonen het meest en voor de Turken het minst, al zijn de onderlinge verschillen niet groot. Wel zegt bijna de helft van de autochtonen zich de laatste jaren minder thuis te zijn gaan voelen in Nederland. Dat is meer dan onder de Marokkanen en vooral dan onder de Turken het geval is. Lager opgeleide jongeren voelen zich over het algemeen minder thuis in Nederland dan hoger opgeleide, behalve bij de Marokkanen, waar juist het omgekeerde het geval is.

Als het erom gaat de duidelijk verslechterde onderlinge relaties te verbeteren, kiezen alle drie de groepen in de eerste plaats ervoor 'met elkaar in gesprek te gaan'. Ook bij andere voorgestelde maatregelen geeft men overwegend de voorkeur aan 'zachtere' methoden als positieverbetering en onderwijs boven harde maatregelen die meer in de sfeer van *law and order* liggen. Niettemin geven autochtonen significant vaker de voorkeur aan *law and order* maatregelen dan allochtonen. Opvallend is dat de tweedegeratie allochtonen aanzienlijk strenger is dan de eerste in de meest wenselijke maatregelen tegen radicalisering, maar nog altijd minder streng dan de autochtonen.

Dat er iets moet verbeteren aan de kansen van vooral allochtone jongeren, lijkt buiten kijf te staan. Dit blijkt uit een reeks vragen waarbij de respondenten is verzocht hun eigen toekomstkansen te vergelijken met die van andere leden van de eigen groep en met de kansen van de andere groepen. Autochtone, Turkse en Marokkaanse respondenten zijn het er in meerderheid over eens dat autochtonen in de maatschappij betere kansen hebben dan allochtonen en dat allochtone vrouwen betere kansen hebben dan allochtone mannen. Alle drie de groepen zijn het er ook over eens dat de kansen van allochtonen in de afgelopen jaren zijn verslechterd. In alle drie de groepen zijn hoger opgeleiden significant optimistischer dan lager opgeleiden over de toekomstkansen van de eigen groep. Dat verschil in optimisme is bij de hoger opgeleide Turken en Marokkanen zelfs significant groter dan bij de lager opgeleide. We kunnen hieruit concluderen dat Turkse en Marokkaanse hoger opgeleide jongeren optimistisch zijn als zij hun kansen vergelijken met die van hun lager opgeleide groepsgegoten, maar pessimistisch als het gaat om een vergelijking van hun kansen met die van autochtone jongeren. Het ligt in de rede dat dit op termijn tot grote frustraties onder hoger opgeleide allochtonen kan leiden. Net als bij autochtone vrouwen lijkt ook bij Turken en Marokkanen sprake van een glazen plafond. Dit pleit ervoor niet alleen te blijven investeren in goed onderwijs, maar ook in de bestrijding van discriminatie.

De ontwikkeling van de integratie

Na deze beknopte presentatie van een aantal onderzoeksuitkomsten is het tijd terug te keren naar de centrale vraag van het onderzoek. Deze luidde, kernachtig samengevat, of in het licht van de gebeurtenissen van de afgelopen jaren de integratie is toegenomen dan wel afgeremd. Het antwoord op deze vraag veronderstelt vanzelfsprekend een heldere definitie van het begrip 'integratie', toegespitst op de situatie van allochtonen in een samenleving. Goed bruikbaar is hier de benaderingswijze van Esser, die aan het integratiebegrip de volgende vier dimensies onderscheidt (Esser, 2001; 2003):

- 1 *participatie*, ofwel deelname aan de belangrijke instituties van de omringende samenleving (door Esser overigens aangeduid als 'positionering');
- 2 *acculturatie*, ofwel het verwerven van – vaak cultureel bepaalde – kennis en vaardigheden die nodig zijn om op een betekenisvolle wijze met elkaar om te gaan in een samenleving;
- 3 *interactie*, ofwel het antwoord op de vraag naar de achtergrond van degenen met wie men de meeste contacten onderhoudt;
- 4 *identificatie*, ofwel het gevoel van verbondenheid met de samenleving.

Volgens Esser hoeven de eerste drie genoemde dimensies niet noodzakelijkerwijs sterk met elkaar te correleren; evenmin manifesteren de drie zich binnen het verloop van een integratieproces in een vaste volgorde. Zij treden veelal gelijktijdig op en zij beïnvloeden elkaar, maar dikwijls slechts ten dele. De vierde dimensie, het gevoel van verbondenheid, veronderstelt echter uitdrukkelijk een zekere mate van integratie op de overige drie.

De meeste klassieke indicatoren van integratie verwijzen naar de participatiedimensie (Entzinger & Biezeveld, 2005). Niet voor niets acht ook Esser dit het belangrijkste aspect van integratie. Hier kunnen we vaststellen dat het integratieproces onder de Turkse en Marokkaanse jongeren in Rotterdam zich heeft voortgezet, de enigszins verslechterde economische situatie ten spijt. Ook op de interactiedimensie kan men een zekere mate van vooruitgang signaleren, vooral omdat het toegenomen opleidingsniveau van de Turken en Marokkanen hen vaker in aanraking brengt met autochtonen. Negatieve tendensen in de beeldvorming over en weer zouden hier echter gemakkelijk tot stagnatie kunnen leiden.

Op het vlak van de acculturatie doet zich een merkwaardige tegenstelling voor. Turkse en Marokkaanse jongeren weten over het algemeen steeds beter de weg te vinden in de Nederlandse samenleving, zeker als zij hier al lang wonen of hier zijn geboren. Toch is op bepaalde gebieden sprake van grote verschillen in opvattingen tussen hen en de bij het onderzoek betrokken autochtone jongeren. In 2006 lijken autochtonen minder bereid dan in 1999 aan de allochtonen ruimte voor die eigen opvattingen te geven, terwijl allochtonen juist meer ruimte lijken te claimen en zich minder bereid tonen tot aanpassing. Hier ligt een potentiële bron van spanningen, die in sommige gevallen ook tot uiting komen in een negatiever geworden wederzijdse beeldvorming en in een positievere waardering van de eigen cultuur.

Op het punt van de identificatie, door Esser gezien als het sluitstuk van een

integratieproces, valt nog een lange weg te gaan. De waardeoriëntaties van allochtone en autochtone jongeren vertonen in menig opzicht grote verschillen en hetzelfde geldt voor de wijze waarop zij hun nationale en religieuze identiteit beleven en hieraan invulling geven. Een van de voornaamste verwachtingen die we in het onderzoek van 1999 formuleerden, was dat veel opvattingen van Turken en Marokkanen met het verstrijken van de jaren meer op die van de autochtonen zouden gaan lijken, maar dat opvattingen op het gebied van religie en familiewaarden zo stevig verankerd leken in de eigen cultuur dat veranderingen op kortere termijn hier niet waarschijnlijk waren. Op het gebied van de religie is deze verwachting in 2006 bevestigd, maar op het gebied van de familiewaarden lijkt het acculturatieproces intussen begonnen.

We zien dus op sommige van deze immateriële punten tekenen van een onderlinge toenadering – onder hoger opgeleide Turken en Marokkanen meer dan onder de lager opgeleide, en bij de tweede generatie meer dan bij de eerste. Op andere punten zien we juist over en weer een afname van begrip en tolerantie en een neiging zich terug te trekken op het eigene, of althans op dat wat voor het eigene wordt aangezien. Deze neiging lijkt aan autochtone zijde misschien nog wel sterker dan aan allochtone zijde.

Conclusie

Voor de Rotterdamse Turken, en zeker voor de Marokkanen – de eersten lijken iets minder te worden geraakt door de zojuist geschetste ontwikkeling dan de laatsten – is dit een frustrerende ervaring. Hun integratieproces, gemeten volgens de traditioneel meest gangbare indicatoren, is de afgelopen jaren gewoon voortgeschreden, alle politieke turbulentie en maatschappelijke discussies ten spijt. De factoren die het meest aan deze integratie hebben bijgedragen, zijn het snel stijgende opleidingsniveau en de getalsmatige groei van de tweede generatie, twee factoren die ook al in 1999 van eminent belang bleken. Waar in ons onderzoek sprake bleek van significante verschillen binnen de onderzochte groepen, werden deze vrijwel altijd verklaard door een van deze twee kenmerken of door beide. Voor de toekomst ligt een stijging van het aandeel in Nederland geboren jongeren voor de hand, evenals een verdere stijging van het opleidingsniveau. Op grond hiervan mag men dus verwachten dat het integratieproces zich zal voortzetten.

Desondanks lijkt, vooral in de beleving van de autochtonen, de onderlinge culturele afstand gegroeid. Dit blijkt niet zozeer uit de daadwerkelijke waardeoriëntaties. Ook op dat punt stelden we vast dat Turken en Marokkanen steeds meer op autochtonen zijn gaan lijken, zij het niet op alle terreinen en niet altijd in hetzelfde tempo dat geldt voor de participatiedimensie. De spanning tussen de voortschrijdende integratie enerzijds en de verslechterende onderlinge beeldvorming anderzijds wekt bij Turkse en Marokkaanse jongeren het gevoel op dat de lat voor hen telkens hoger wordt gelegd. Zij gaan voort op het pad van de integratie, maar raken tegelijkertijd uit de gratie. In reactie hierop neigen Turken en Marokkanen ertoe zich sterker af te zetten tegen hun omgeving. Sommigen zoeken hun heil in een zeker isolement, anderen in een

grotere actiebereidheid. In dit polarisatieproces gaan zij meer nadruk leggen op bepaalde aspecten van de 'eigen' identiteit. In Nederland is het, vooral onder de jongere Marokkanen, de islam die wordt gebruikt als zo'n *marker* van identiteit, als een instrument om zichzelf te onderscheiden van anderen. Dit lijkt vooral een kwestie van persoonlijke zingeving voor de betrokkenen. De maatschappelijke betekenis hiervan moet vooralsnog niet worden overschat; er lijkt in Nederland op dit moment geen sprake van een relevante maatschappelijke beweging met de islam als bindmiddel. De leefwereld en het referentiekader van de overgrote meerderheid van onze respondenten vormen vóór alles Rotterdam. In 2006 blijkt dat alweer veel sterker te gelden dan in 1999.

Dit neemt niet weg dat het gevoel minder kansen te hebben dan autochtonen de zoektocht van jonge Turken en Marokkanen naar een eigen identiteit versterkt. Het is een teken aan de wand dat Turken en Marokkanen in 2006 aanzienlijk somberder zijn dan in 1999 over hun eigen toekomstkansen. Verontrustend is dat hoger opgeleide allochtonen hun kansen ten opzichte van autochtonen significant lager inschatten dan lager opgeleide allochtonen. Tot elke prijs dient te worden voorkomen dat de allochtone elite-in-wording gefrustreerd raakt door een gebrek aan kansen en door discriminatie. Daar ligt naar mijn opvatting de sleutel tot oplossing van een maatschappelijk vraagstuk dat ten onrechte vaak veel te uitdrukkelijk in religieuze termen wordt geformuleerd.

Noot

- * Han Entzinger is hoogleraar Migratie- en Integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Correspondentie: Entzinger@fsw.eur.nl

Literatuur

- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso.
- Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Company.
- Brubaker, R. (2001). The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany and the United States. *Ethnic and Racial Studies* 21(4), 531-548.
- Dagevos, J. & Gijsberts, M. (2007). *Jaarrapport Integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Entzinger, H. & Biezeveld, R. (2005). Benchmarking in immigrant integration. In: Rita Süßmuth & Werner Weidenfeld (Red.), *Managing integration. The European Union's responsibilities towards migrants* (pp. 101-113). Gütersloh: Bertelsmann.
- Entzinger, Han & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum
- Esser, H. (2001). *Integration und ethnische Schichtung*. Mannheim: Arbeitspapiere - Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung.

- Esser, H. (2003). What substance is there to the term Leitkultur? In: R. Cuperus, K. Duffek & J. Kandel (Red.), *The challenge of diversity. European social democracy facing migration, integration and multiculturalism*. Innsbruck: StudienVerlag.
- Gans, H. (1997). Toward a reconciliation of 'assimilation' and 'pluralism': the interplay of acculturation and ethnic retention. *International Migration Review* 31(4), 875-892.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life. The role of race, religion and national origins*. Oxford: Oxford University Press.
- Phalet, K., Lotringen, C. van & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opmvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: Ercomer.
- Rath, J. (1991). Minorisering. *De sociale constructie van etnische minderheden*. Amsterdam: SUA.
- Scheffer, Paul (2000). Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad* 29 januari.
- Verkuyten, M. (2004). *The social psychology of identity*. Londen: Psychology Press.